

der Periode der Flechtwerkskulpturen im 11. und 12. Jahrhunderte, als Formen der herannahenden Romanik sich mit vorromanischen Formen im konservativen Dalmatien zu einem Übergangstile vereinigen und andererseits in dem Gebiete südlich des Neretvaflusses (Halbinsel Pelješac, Dubrovnik, Kotor), wo die Skulpturen oft ein eigentümliches Aussehen bekommen. Ein Fragment solcher Skulpturen aus Janjina, das wir nach epigraphischen Gründen noch im 9. Jahrhunderte datieren müssen, beweist, dass die Kroaten schon bald nach der Taufe zu den eigenen Varianten gelangten (B. 4). In der Frage des Ursprungs der altkroatischen steilen Giebel muss also entscheidend die zeitliche Priorität des Auftretens des Motivs in Kroatien oder in Italien sein. Die ältesten unter den zahlreichen altkroatischen Cancelli-giebeln sind aus der Mitte des 9. Jahrhunderts (Rižinice, Biaći). Im Italien dagegen sind solche Giebel zwar sehr selten, aber das eine Exemplar aus Lundo stammt wahrscheinlich noch aus dem 8. Jahrhunderte (Cecchelli's Datierung, das Motiv der Krabben in der Mitte und nicht am Rande des Giebels) (B. 1) und ein anderes Exemplar in Cortona ist nach der Inschrift »temporibus domini Carulo imperatori« sicher im Anfange des 9. Jahrhunderts (800—814) entstanden (B. 3). Das wahrscheinlichste ist also, dass ein Motiv italienischen Ursprungs (zwar in Italien bald aufgelassen) zu den Kroaten gekommen ist, von ihnen ausgenommen wurde und zu einem charakteristischen Motiv der Ausstattung der altkroatischen Kirchen geworden ist.

LJUBO KARAMAN

BILJEŠKA O RIJETKIM SPOMENICIMA STAROHRVATSKOG DOBA U LICI*

U posljednjem sveščiću br. 3 Bulletina Instituta za likovne umjetnosti JAZU u Zagrebu, g. VII 1959. A. Horvat objelodanila je ulomak sa starohrvatskim pleternim klesarijama iz Mogorića u Lici nadovezujući na to zanimljivo razmatranje o oskudici spomenika iz starohrvatskog doba u Lici u poređenju s nalazima u jezgri one rane srednjovjekovne državno-političke tvorevine, koju u nauci nazivamo Dalmatinskom Hrvatskom a protezala se (ta jezgra) uglavnom od Cetine do Zrmanje.

Donedavna je, u pogledu Like, postojala gotovo potpuna praznina i u naučnom istraživanju i u nalazima iz ranog srednjeg vijeka. U Dalmaciji, naprotiv, više generacija domaćih i stranih stručnjaka od kraja prošlog stoljeća bavilo se brojnim nalazima na teritoriju između Cetine i Zrmanje. Tu, u Dalmaciji, sačuvane su mnoge starohrvatske građevine, a bogati materijal skulptorskog ukrasa tih građevina, kao i oružje i nakit iz starohrvatskih grobova, odavno je smješten u zbirke domaćih muzeja, u prvom redu u Muzeju hrvatskih starina, koji je jednom bio u Kninu, a danas je u Splitu.

Prije nekoliko godina, međutim, Vinski je objelodanio nekoliko tipičnih ranih srednjovjekovnih dalmatinsko-hrvatskih naušnica nađenih u više mjesta Gackog polja. One su bile izložene uz prehistorijski materijal, odnosno, nalazile su se još u depou Arheološkog muzeja u Zagrebu. Nešto prije ja sam, u ostavštini Đure Szabe u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu našao i objelodanio fotografiju dviju pleternih klesarija uzidanih u danas propalnoj crkvi u selu Volarici u Lici. Te sam klesarije —

zbog nepravilnog crteža i zbog izvedbe motiva u jednostrukim i dvoprutastim trakama mjesto u običajnim troprutastim trakama — datirao prema analogiji sa sličnim klesarijama u Dalmaciji u vrijeme odumiranja te grane umjetnosti (XII stoljeće). A sada je A. Horvat našla u ostavštini Većeslava Heneberga u istom Zavodu i objelodanila ulomak ukrašen pleternim motivom čistog troprutastog stila. Ulomak je bio ugrađen kao materijal u zid pravoslavne crkve u Mogoriću u Lici, desetak kilometara daleko od spomenutog sela Volarice.

Ulomak u Mogoriću ukrašen je motivom krugova koje presijecaju kose crte, što prave rombične likove. Motiv se često javlja u više varijanata u italskoj i starohrvatskoj troprutastoj dekoraciji crkvenog namještaja IX—X stoljeća. U varijanti, u kojoj su krugovi spojeni čvorovima, motiv se javlja na jednoj od poznatih ogradnih ploča krstionice u crkvi Sv. Ivana u Splitu. Jedna od tih ploča ima lik hrvatskog kralja iz druge polovice XI stoljeća. Motiv se javlja također na ploči s natpisom hrvatskog vladara Držislava čije se vladanje stavlja u vrijeme 969—997. godine, kao i na pilastrima pregrade u Sv. Marti u Bijaćima iz IX stoljeća. S tla Italije spominjem dekoraciju krunne bunara u Mlecima s tim motivom iz vremena IX—X stoljeća i na pluteju iz S. Maria in Toscanella iz XI stoljeća.¹ U isto široko razdoblje IX—XI stoljeća A. Horvat stavlja ovaj ulomak i način na koji je ukras izveden to jest pravilan crtež i dosljedna troprutost preplitanih traka. Horvatova je, čini se, sklona držati vjerojatnijim da ulomak po-

* Upotrebljavam u članku izraz Lika u širokom smislu svih triju starohrvatskih župa Dalmatinske Hrvatske, Like, Krbave i Gacke.

¹ Up. reprodukcije u mojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, Zagreb, 1930, sl. 45, 70, 86 i 97.

tječe iz XI stoljeća, valjda s obzirom na činjenicu da su u većem broju do nas došli ostaci iz ovog negoli iz prošlih stoljeća.

Iznesene konstatacije daju povod Horvatovoj da istakne želju za sistematskim istraživanjem ličkog područja i da izrazi nadu u uspjeh tog istraživanja, iako ne očekuje da će Lika dostići bogatstvo ranih srednjovjekovnih nalaza južno od Velebita. Članak Horvatove daje mi povoda da iznesem neke misli u vezi sa stanjem i razvojem umjetnosti u Lici u vrijeme hrvatskih narodnih vladara.

Istraživanje će, svakako, dati prilike da se utvrdi da li je oskudica ranih srednjovjekovnih spomenika u Lici posljedica većeg uništavanja spomenika od zuba vremena i ljudi, odnosno dosadašnjeg manjeg zalaganja i zapažanja nauke ili je, pak, to posljedica stvarne mnogo manje umjetničke djelatnosti u tom području u vrijeme starohrvatske države.

U vjerojatnijoj pretpostavci ovog posljednjeg postavljaju se već danas dva pitanja: prvo, trebalo bi utvrditi da li su starohrvatski nalazi u Lici, dok ostaju sporadični i rijetki, rad domaćih ljudi ili plod dodira i veza s krajem južno od Velebita; drugo, trebalo bi odrediti faktore koji su pridonijeli i doveli do toga da je u Lici — koja je u vrijeme hrvatskih narodnih vladara kao dio Dalmatinske Hrvatske živjela u sličnim socijalno-ekonomskim prilikama kao krajevi između Zrmanje i Cetine — umjetnička djelatnost bitno zaostala za onom u ovim posljednjim krajevima.

U pomanjkanju domaćih radionica i domaćih majstora neki kraj može doći do spomenika značajnih za drugi bliži ili dalji kraj na dva načina: uvozom predmeta iz tog drugog kraja ili prigodnim boravkom i radom majstora iz tog drugog kraja.

Uvoz dolazi, u prvom redu, u obzir kod lakó prenosivih, manjih predmeta umjetničkog obrta, osobito nakita. Rijetki primjerci brončanih predmeta kestheljske kulture i nakita karantansko-ketlaškog tipa u hrvatskim sjevernim krajevima, pa sporadični nalazi bjelobrdske kulture u Dalmaciji kao i dalmatinskohrvatskih naušnica u sjevernoj Hrvatskoj vjerojatno su posljedica prigodnog obilaženja i trgovanja između susjednih krajeva. Za dalmatinskohrvatske naušnice, nađene u Lici, dalje će istraživanje i nalazi pokazati da li se radi, vjerojatnije, o izvozu s juga ili o domaćoj djelatnosti.

Ali i veći komadi skulptura, u prvom redu dijelelovi kamenog i mramornog crkvenog namještaja, mogli su trgovinom i dobavljanjem naći put iz jednog kraja u drugi. To je osobito bivalo u vezi s izdašnim kamenolomima vrsnog materijala, kod kojih su nastajale brojne zanatske radionice što su radile ne samo za domaće potrebe nego i za izvoz u druge krajeve. Odavno je poznato značenje koje su imale i uloge koje su odigrale u rano bizantsko vrijeme klesarske radionice na otoku Prokonezu u Mramornom moru nedaleko Bizanta. Na tom se otoku, naime, lomio kroz stoljeća izvrstan mramor. Kapiteli iz prokoneskog mramora izrađeni u iden-

tičnim oblicima, s tipičnim životinjskim protomama u gornjem dijelu kapitela, doprli su u VI stoljeću n. e. do Soluna u Grčkoj, do stare Salone u Dalmaciji, do Poreča u Istri i do Ravene u Italiji. I kasnije, u doba visokog srednjeg vijeka, Bizant je izvezio skulptirane ploče ikonostasa u daleke krajeve. Poznato je da Sv. Marko u Mlecima posjeduje čitavu zbirku takvih ploča davno nabavljenih s Istoka. Jedna takva ploča, prekrasan reljef Pantokratora, dospio je i u katedralu u gradu Rabu — bilo izravno iz Bizanta ili preko Mletaka. Kao primjer trgovine s gotovim skulpturama iz kasnog razdoblja srednjeg vijeka navest ću engleske alabasterske ploče XV stoljeća s prizorima Muke Gospodinove prikazane karakterističnim izduženim, ponešto grotesknim likovima. Nosili su ih na dalekim putovanjima pomorci, pa ih imamo u raznim krajevima Sredozemnog mora, a kod nas na Otoku (Badiji) kod grada Korčule i u crkvi u selu Čari na otoku Korčuli.

Moglo bi se na ovo primijetiti da je planina Velebit bila brana koja je otežavala veze i promet Like s krajevima na jugu. To je donekle točno, ali postoje uvijek mogućnosti dolaska u Liku majstora s juga, to jest iz krajeva između Zrmanje i Cetine, u kojima je više stoljeća cvala intenzivna djelatnost domaćih klesarskih radionica.

Poznato je da se u srednjem vijeku umjetnička djelatnost izvivljavala u okviru zanatske radionice i zanata, a zanat ima često sklonost da nuđa svoje usluge i drugom kraju. Pojava majstora što putuju iz kraja u kraj je u srednjem vijeku bila vrlo raširena. Naši arhivi u dalmatinskim mjestima iznijeli su nam mnogo imena majstora što su u doba visokog i kasnog srednjeg vijeka iz raznih krajeva dolazili na rad u naše krajeve. Iako takva imena nisu poznata iz vremena pleternih klesarija, to je stoga što iz tog doba još uopće nemamo notarijatskih isprava o privatno-pravnim poslovima.

U vezi s ovim moram upozoriti na potrebu da se čuvamo pretjerivanja u pripisivanju umjetničkih spomenika putujućim majstorima. Poznato je da su talijanski stručnjaci, osobito Rivoira, zastupali mišljenje da su sve pleterne klesarije italskog karaktera — i one u samoj Italiji i one u njoj susjednim zemljama — djela putujućih lombardskih majstora, magistri comacini, što dolaze iz okolice jezera Como u sjevernoj Italiji. Poznato je, naprotiv, da naziv magistri comacini u ediktu langobardskog kralja Rotari iz VII stoljeća ne označuje majstore iz okolice jezera Como već zidarske majstore uopće i nema veze s pleternim klesarijama kojih, uostalom, u VII stoljeću još nije ni bilo. Ja se slažem s Bogyayem koji je nedavno pisao da drži vjerojatnim da su majstori iz sjeverne Italije, osim klesarija u vlastitom kraju, izvodili rijetke i sporadične pleterne klesarije u krajevima oko Alpi i sjeverno od Alpi, a drži da su djela domaćih radionica pleterne klesarije u južnoj Francuskoj i one u Dalmaciji, gdje postoji kontinuitet klesarske djelatnosti od najra-

nijeg pa do visokog srednjeg vijeka i gdje je kontinuitet života dijela antiknog življa osigurao potrebnu tehničku vještinu za izradu tih klesarija.² Usvojivši tehničku vještinu u obradi kamena od susjednih Romana u bizantskim gradovima Dalmacije, Hrvati između Zrmanje i Cetine i južno od toga uskoro su stali izrađivati u vlastitim radionicama klesarije po uzoru na italske.

S ulomkom iz Mogorića utvrđen je sada u Lici — pored ranijeg nalaza klesarija s pleternim motivom izvedenim na rustički način i u degeneriranoj stilskoj formi (Volarica) u vrijeme rane romanike — također nalaz čistih pleternih klesarija iz prethodnog razdoblja. Znači li to, da je i u Lici bilo klesarskih radionica u sve to vrijeme? Moramo biti oprezni u izvođenju zaključaka u tom pogledu. Dva nalaza nisu siguran oslonac za takvu tvrdnju pa čak ako i uzmemo u obzir dosadašnje pomanjkanje sistematskog istraživanja i razorno djelovanje vremena i ljudi u Lici. Upozorit ću u vezi s tim još na to da skromna građevna crkvena djelatnost može lakše netragom propasti, ali će teže nestati svaki trag skulptiranog kamenog crkvenog namještaja koji je katkad bio obilat i u skromnoj starohrvatsko crkvi.

Mnoge su zemlje u srednjem vijeku, osobito u prvo doba po pokrštenju, gradile crkve iz drva, koje se lako troši i propada; a i zgrade iz kamena, kada je napuštena crkvena namjena, postaju »kamenolom« s kojeg se često odnosi i posljednji kamen kao građevni materijal. Kameni namještaj, naprotiv, i onda kada je napušten za volju novog namještaja i prepušten propadanju, lako ostavlja trag ili u obliku ulomka uzidanog u kasniju zgradu ili u obliku ulomka koji poljodjelac iskapa pri obradi zemlje. Poznato je, da materijal starohrvatskih klesarija u Dalmaciji ne potječe samo od sačuvanih spomenika i sistematskog arheološkog istraživanja nego, također, od slučajnih nalaza seljaka i spolija uzidanih u kasnije građevine.

Doklegod nalazi u Lici ostaju sporadični i rijetki, morat ćemo, prema tome, računati s mogućnošću da u Lici nije u starohrvatsko doba bilo domaćih klesarskih radionica ili ih je bilo samo u vrlo skromnom opsegu u poređenju s krajevima južno od Velebita. Stoga se postavlja pitanje što je dovelo do te razlike između krajeva iste državno-političke tvorevine.

Lika, Krbava i Gacka su tri župe Hrvatske cara Konstantina Porfirogeneta, koja se prostirala od Cetine do Gvozda i koju naši historičari nazivlju Dalmatinskom Hrvatskom za razliku od Panonske Hrvatske, koja je išla od Gvozda do Drave. Te tri župe bile su periferan kraj Hrvatske udaljen i ponešto odsječen visokom branom Velebita od jezgre države između Zrmanje i Cetine. U kraju između tih dviju rijeka zabilježeno je glavno zbivanje u starohrvatsko doba: tu je bila domovina glavnog

² Up. Bogyayev članak u »Karolingische und Ottonische Kunst«, Wiesbaden, 1957, str. 273—275.

vladarskog roda Trpimirovića, tu su bile vladarske grobnice i vladarske povremene rezidencije, kneževi i kraljevi dvori; tu su se držali državni sabori i obavljala krunisanja; iz tog kraja imamo spomena raznim darovnicama crkvama i o presudama u sporovima od strane vladara i vjerskih dostojanstvenika. Svega toga nemamo iz krajeva sjeverno od Zrmanje.

Car Konstantin Porfirogenet spominje da je u njegovo vrijeme, sredinom X stoljeća, zemlja Hrvata imala 11 županija a osim toga je njihov ban Pribina (to je onaj, koji je ubistvom makao s prijestolja kralja Miroslava) imao u svojoj upravi Krbavu, Liku i Gacku. Ali, baš postojanje moćnog namjesnika kraljeve vlasti odaje, kao i u slučaju »hercega« Slavonije u doba Arpadovića, da se radi o perifernom kraju, dalekom od neposredne vladareve ruke i vlasti. Sve to nije bez značenja za pitanje koje nas interesira jer su hrvatski vladari i dostojanstvenici bili glavni donatori ondašnjih crkvenih građevina i njihova namještaja.

Uz njih su utjecajni inicijatori crkvenog graditeljstva bili, svakako, vrhovi crkvene hijerarhije. Također, nije sigurno ostala bez posljedica činjenica da su u vrijeme hrvatskih narodnih vladara u kraju južno od Zrmanje bila sijela deset biskupija, a u kraju sjeverno odatle, u Lici, nijedno. Pored primasa Dalmacije i Hrvatske nadbiskupa Splita, bio je biskup u Trogiru i Zadru, gradovima prvotne Bizantske Dalmacije, bili su biskupi u Rabu, Osoru i Krku, za koje gradove Toma Arcidakon piše da su pripadali ad regnum Croatiae, a još u razno vrijeme bili su biskupi na hrvatskom teritoriju u četiri mjesta — u Ninu, Skradinu, Kninu i Biogradu.

Pored biskupa, propagatori crkvenog života i svega što je u vezi s njime bili su redovnici Sv. Benedikta. Južno od Zrmanje oni se spominju već u vrijeme prije doseljenja Hrvata na jug, javljaju se u okolini Splita na hrvatskom teritoriju sredinom IX stoljeća i osnivaju mnoge samostane u dalmatinskim gradovima romanskog jezika i u hrvatskoj unutrašnjosti u XI stoljeću. Sjeverno od Zrmanje njihove su naseobine u to doba jedva poznate (pri samom kraju toga doba u bašćanskoj ploči spominje se samostan Sv. Mikule u Otočcu).

Nadalje, za izradu pleternih klesarija u kamenu, iako se one, u pravilu, ne rade s ljudskim figurama već su čisti ornament, treba ipak priličan stepen tehničke zanatske vještine. Za proizvodnju takvih klesarija u većoj, serijskoj količini, trebaju, po mišljenju gore citiranog Bogyaya, takvi ekonomski i tehnički preduvjeti kakve nisu posjedovala nova plemena koja su se u toku seobe naroda bila na-

³ Up. n. dj., str. 274: »Die ganze Massenproduktion (pleternih klesarija) setzt eine starke, bis in die Antike zurückreichende Werkstattüberlieferung voraus. Diese Voraussetzung aber war nur dort gegeben, wo die gewerbetreibende römische Volksschicht die germanische oder slawische Eroberung überdauern konnte«.

stanila na teritoriju rimskog carstva³. Ali, u Dalmaciji, kao i u južnoj Francuskoj, mogao je doseljeni živalj lako prisvojiti potrebnu vještinu u doiru s bližim ostacima antiknog življa koje je u doba seobe naroda bilo zadržalo kontinuitet svog života, kulture i zanatske spreme. Ali, dok su dalmatinski primorski gradovi Bizantske Dalmacije bili na dohvat doseljenih Hrvata južno od Zrmanje, oni su bili podalje od teritorija Like.

Konačno, Lika nije imala potrebni materijal pri ruci u onom obilju kao krajevi južno od Velebita. Lika je, istina, kameniti i kršan kraj, ali ne znamo da li je ona iz vremena kasne antike naslijedila pogon kamenoloma kao Dalmacija (Dioklecijanova palača je građena od kamena dobrim dijelom iz kamenoloma na otoku Braču a dijelom iz kamenoloma u okolici Trogira). A za pogon kamenoloma trebala je, također, praksa i tradicija. Osim toga veće obilje kamenih i mramornih spoliya iz vremena antike bilo je pri ruci majstorima u Dalmaciji. Još u mletačko doba vadio se kamen i mramor iz ruševina stare Salone. Godine 1678. mletački generalni providur u Zadru Valier dopušta Splićaninu Jerku Kavanjinu, autoru velikog epa »Bogatstvo i uboštvo«, da vadi iz ruševina u Solinu veću količinu malog i velikog kamenja jer je besplatno vršio službu državnog odvjetnika grada Splita. God. 1712. generalni providur Vendramin dopušta splitskom nadbiskupu da uzme iz određenog zemljišta u Solinu kamenje i mramor potreban za proširenje splitske katedrale, a oko g. 1792. Juraj Politeo šalje iz Splita generalnom providuru Diedu

u Zadru čitave škrinje mramora iz Solina.⁴ Poznato je da je stanovit broj pleternih skulptura u Dalmaciji izrađen iz antiknih spoliya kamena i mramora (na pr. ploča ograde splitske kamenice za krštenje s pleternim klesarijama i likom hrvatskog kralja). Svi ovdje spomenuti razlozi mogu objasniti skroman ili nikakav razvoj domaćih klesarskih radionica u Lici u poređenju s dalmatinskim krajevima južno odatle.

Bilo bi dobro da se, osim spomenicima iz ranog srednjeg vijeka u Lici, posveti veća pažnja i sistematskije prouče i spomenici kasnijeg vremena toga kraja, srednjovjekovni burgovi, crkvene zgrade iz novijeg doba itd. Lika nema mnogo spomenika kao Hrvatsko Zagorje ni reprezentativne spomenike kao Dalmacija. Ali nedavno objelodanjena knjiga Horvatove »Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju« (Zagreb, 1956), koji kraj također nema veći broj reprezentativnih spomenika i također je prije bio malo poznat i proučen, pokazala je da i periferan kraj može dobiti vrlo sadržajnu i poučnu knjigu: ako se prikazu njegovoga spomeničkog materijala pristupi opsežnim i sigurnim poznavanjem tog materijala uz prethodno iscrpno korištenje arhivalnih podataka, ako se čitav materijal obuhvati široko od prethistorijskih vremena do dana današnjeg i ako se taj materijal svestrano zahvati i sa gledišta historije umjetnosti i kulturne historije i pučke umjetnosti pa i urbanizma i ruralizma. Bilo bi dobro da i Lika dobije knjigu obrađenu na isti uzoran način kao i Međimurje.

⁴ Up. L. Jelić, Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona, Spalato, 1894, str. 41, 47, 56.

ZUSAMMENFASSUNG

Aus dem Gebiete der Lika, zur Zeit des frühmittelalterlichen küstenländischen Kroatiens, ist nur eine sehr begrenzte Anzahl von Geflechtskulpturen bekannt, die sichtlich von der grossen Menge solcher Skulpturen auf dem Gebiete südlich des Velebitgebirges im heutigen Dalmatien absticht. Verfasser sucht die Erklärung dafür in erster Linie im Mangel an Bischofsitzen und Klostergründungen in der Lika, den hauptsächlichen Stiftern von Kirchengebäuden und Kirchengeschmück. Er weist ausserdem darauf hin, dass die Lika nicht die Gelegenheit hatte wie das südlich davon gelegene dalmatinisch Kroatien aus dem Kontakte mit den nahen byzantinischen Städten, welche auch im Mittelalter die Traditionen der antiken Kultur und Gewerbes mit sich fortführten, die Steinmetztechnik sich anzueignen, die den eingewanderten Slaven im grossen und ganzen fehlte.

Die Funde von Geflechtskulpturen in der Lika können wir, solange sie sporadisch und selten bleiben, als Folge von Einfuhr von fertigen Skulpturen beziehungsweise als Arbeit von wandernden Meistern aus dem Süden betrachten: das eine wie das andere, wie Verfasser an Beispielen illustriert, ist eine häufige Erscheinung in dem Kunstbetriebe des Mittelalters.